

УДК 783.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2224-0926-2025-2-53-7>

Костюк Наталія Олександрівна
доктор мистецтвознавства, професор,
доцент кафедри звукорежисури,
Київський національний університет театру, кіно і телебачення
імені І.К. Карпенка-Карого
<https://orcid.org/0000-0002-8235-8940>
Scopus-Author ID: 57413851700
Researcher ID: N-9228-2018

ПІДХОДИ ДО МЕТОДОЛОГІЧНИХ РАКУРСІВ ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТІЙНОГО КОНЦЕПТУ «ЦЕРКОВНА МУЗИКА» В КОНТЕКСТУАЛЬНОМУ ЗРІЗІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

Точність застосування аналогічних чи близьких понять на перетині змістових площин академічного, постакадемічного й літургійного музикознавства є важливою проблемою розвитку сучасного методологічного апарату, а також піднесення рівня наукових праць. Передусім це стосується таких фундаментальних понятійних концептів, як «церковна музика» й «церковний спів». Як показав аналіз обраного матеріалу, у визначеннях їхнього змісту сьогодні охоплено різноманітні історико-культурологічні, когнітивні, естетичні, мистецькі й соціокультурні та інші аспекти. Значною мірою такі визначення спираються на богослужбові традиції тієї чи іншої нації. Водночас за врахування таких традицій сенс цих понять до сьогодні не усталений; їх, як «загальноприйняті» терміни, застосовують до цілком різних площин церковно-співочої традиції, композиторської чи аматорської творчості різних історичних епох і стилів. Зокрема, попри домінування системи канонічних жанрів (передусім у давніх пластах із гранично виявленою в них «віропрямованою» медитативністю або ж граничною концентрацією уваги як сакральним способом досягнення богодухновенності), терміни «церковна музика» й «церковний спів» беззастережно застосовують до деяких паралітургійних жанрів, насамперед партесних і духовних хорових концертів, а також зразків композиторської творчості останньої третини ХХ – перших десятиліть ХХІ століття. Проте такий підхід спонукає до численних застережень з огляду як на наукову вартісність такого роду праць, так і розвитку методологічного потенціалу музикознавства.

Дедалі відчутнішою стає потреба в диференціації цих понять, їх коректного застосування в науковій практиці (принаймні щодо різних історичних періодів). Тому пропонується стаття є внеском у розроблення цієї проблеми, що вже розпочата в національному музикознавстві, і спробою залучити до неї увагу широкого кола дослідників задля подальшого корелювання методологічних підходів українських наукових праць зі світовим досвідом у цій важливій із суспільного й мистецького погляду царині.

Ключові слова: понятійний концепт, понятійний зміст, церковна музика, церковний спів, *musica sacra*, методологічний підхід, формулювання, боговишанування, медитативність.

Kostiuk Nataliia. Approaches to methodological perspectives of the application of the conceptual concept of "church music" in the contextual section of encyclopedic publications

The accurate application of similar or close concepts at the intersection of the content planes of academic, postacademic, and liturgical musicology is an important problem for the development of the modern methodological apparatus, as well as for the improvement of the level of scientific works. First of all, it concerns such fundamental concepts as "church music" and "church singing". As the analysis of the selected material has shown, the definitions of their content to date

cover a variety of historical-cultural, cognitive, aesthetic, artistic and socio-cultural and other aspects. To a large extent, such definitions rely on the liturgical traditions of a particular nation. At the same time, given the differences in such traditions, the meaning of these concepts has not yet been established; they are applied as "accepted" terms to completely different phenomena of church-singing tradition, composer or amateur creativity of different historical eras and styles. In particular, despite the dominance of the system of canonical genres (first of all – in ancient formations with a completely "vertical" meditativity or extreme concentration of attention as a sacred way to achieve objectives), the terms "church music" and "church singing" apply unconditionally to some genres of paraliturgical music, first of all – the choral concerts, as well as samples of compositional creativity of the last third of the 20th century – the first decades of the 21st century. However, this approach encourages numerous reservations both in view of the scientific value of such works and the development of the methodological potential of musicology. The need for differentiation of these concepts, their correct application in scientific practice (at least in relation to different historical periods) is becoming increasingly evident. Therefore, the proposed article is a contribution to the elaboration of this problem already started in national musicology, as well as an attempt to attract the attention of a wide range of researchers for further correlation of methodological approaches of Ukrainian scientific works with world experience in this important scientific field.

Key words: conceptual concept, conceptual content, church music, church singing, musica sacra, methodological approach, formulation, worship, ritual, meditateness.

Вступ. Методологія кожної вартісної наукової праці є складноорганізованою системою в умовах нестабільності або, метафорично, «пульсування» об'єктного поля довкола центру дослідження – його предмета. Природно, що предмет не лише виражається в конкретному формулюванні, а й залучає до свого поля різноманітні понятійні комплекси, засобами яких відбувається принаймні його конкретизація. Дедалі частіше виникає ситуація, коли застосування історично усталених понять виявляється або не тільки не простим, а й навіть гранично ускладненим унаслідок впливу на науковий апарат певної галузі тих чи інших міждисциплінарних парадигм. При цьому аксіоматичним є те, що методологічна спрямованість визначає ракурс розгляду явища в його контекстуальних «полях» за допомогою відповідного понятійно-термінологічного апарату.

Понятійна точність стосується фундаментальних світоглядних та аксіологічних орієнтирів значного спектру музикознавчих досліджень. Так, «віссю» цієї публікації, довкола якої будуть розгортатися пояснення не тільки залучених термінів, а й критеріїв їх застосування в контексті світоглядних уявлень чи авторських культурологічно-мистецтвознавчих мотивацій, є таке традиційне й застосовуване майже без обмежень і конкретизацій поняття, як **«церковна музика»**.

Така ситуація щодо «церковної музики» як явища/феномена/виду творчості є результатом активності тривких стереотипів (серед них, наприклад, – прийняття лінійності історичного процесу за аксіому й оцінювання минулих епох з точки зору «ідеологічної доцільності» сьогодення)¹. Але від цього важливість осмислення окресленої проблеми не зменшується. Від того, що вкладено в поняття, залежить неупередженість та об'єктивність осмислення

¹Звернемо увагу на те, що методологічний перегляд ретроспектив свого часу спричинив фундаментальний перегляд сутності кількох знакових явищ, відомих від 1920-х років і до сьогодні як «золота доба» української церковної музики й «невідкритих» перспектив Перемишльської школи. Великим досягненням є те, що впродовж останнього десятиліття аналітика щодо цих явищ знову істотно доповнена новими відкриттями, що стали можливими внаслідок не тільки віднайдення невідомих творів чи фактів, а й зміни методологічних підходів.

феноменів, належних до богослужбової, паралітургічної й світської духовної сфер, а також методологічної коректності у вивченні їх жанрових і стилевизначальних особливостей у ситуаціях різних історичних епох і культурних ареалів. Зокрема, зауважено, що навіть у межах одного конфесійного середовища чи однієї історичної епохи застосування терміна «церковна музика» стосується суттєво відмінних за своєю природою феноменів, а звичайний літургічний спів за участю прихожан узагалі винесений за його межі.

Матеріали та методи. Як уже окреслено в різних працях, розмежування понять «спів» і «музика» щодо церковної (богослужбової) сфери є вагомим чинником для об'єктивного осмислення належних до неї зразків церковно-співочого мистецтва й регентської творчості. Проте в академічному (і постакадемічному, якщо відгукуватися на сучасні «тренди») музикознавстві склалося неписане правило. Більшість учених-медієвістів (які здебільшого надзвичайно ретельно й відповідально вивіряють можливість застосування кожного слова) майже не торкається змісту поняття «церковна музика». Натомість дослідники, переважні професійні інтереси яких стосуються пізніших періодів історії музичного мистецтва, досить легко поширюють смислове поле терміна «музика» на середньовічний пласт розспіву богослужбових текстів і ті частини хронологічно пізніших етапів, яких майже не торкається «єгрегор» композиторської музичної творчості. Проте в українське музикознавство вже привнесені важливі праці, що вказують на перспективність вивчення цієї проблеми. Серед них – статті А. Єфименко, О. Трохановського, фундаментальні наукові праці Ю. Ясіновського, Н. Сиротинської та інших учених і дослідників. Певні підходи до з'ясування сутності цих процесів здійснила авторка статті в монографії «Українська богослужбова музична культура 1801–1916 років (науково-дидактичний, ужитково-співочий, концертно-виконавський і композиторський аспекти)» (Київ, 2018) і статті «Використання деяких концептів «Книги псалмів» у літургії візантійського обряду XVIII століття: ідеологічні зміни» (2019)². Важливими є й напрацювання в царині міжгалузевої взаємодії різних наукових сфер і напрямів. Оскільки сьогодні продовження осмислення цієї проблеми залишається нагальним завданням, безпосередніми матеріалами для статті як початкового етапу вивчення проблеми обрано енциклопедичні видання й деякі церковні документи. Для праці обрано переважно традиційні методи дослідження – огляд, дескрипцію, розширення описуваної сфери дослідження, а також порівняння.

Результати. Диференціювання цих двох феноменів церковної культури потребує методологічно виваженого та глибокого обговорення, у якому було б ураховано найрізноманітніші аспекти й найширшу базу відомих фактів, адже йдеться не тільки про розуміння концепційно найважливіших принципів і механізмів стильових явищ одного суспільно-функційного поля. Упровадження поняття «музика» в дослідження принаймні східного християнського ареалу посилює необхідність визначення специфіки дискурсу – дискурсу богослужбових відправ, у якому співіснують, змінюються, взаємодіють досить різні за походженням традиції.

В історичному плині цей процес позначений значною конфліктністю, що виявлялася в протистоянні прихильників «старих» і «нових»³ реалій. По суті, безпосередню аналогію становить антагонізм старообрядців, общини яких збереглися в багатьох регіонах

² Українська музична культура: глобалізаційні виклики та національні реалії : колективна монографія / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2019.

³ Зауважимо, що такі «нові» реалії, з огляду на христологічні концепції (і не тільки), втілюють запити т. зв. «останніх часів». Це само по собі вказує на ймовірність істотного віддалення від першоджерел і навіть їх первинної святості.

сучасної України, з діячами «постниконівського християнства», а прихильників ортодоксального обряду – з греко-католиками. У цьому зв'язку виникають певні припущення щодо причин диференціації згадуваних вище термінів. Однією з основних убачається привнесення поняттям «мусикія» й відповідними мистецькими творіннями розриву в тривку, принаймні кількастолітню церковну традицію. Показово, що це привнесення не лише вплинуло на модифікації в суспільному середовищі та його культурі, а й із часом його наслідком стало перетворення певної стильової новації на тривку норму оцінювання якості богослужіння. На сучасному етапі визначені композиторами церковні твори часто являють собою складний синтез чинників неосакральних концепцій з елементами необароко, нової простоти й медитативної музики тощо. Так само численні «духовні концерти» чи «псалми» в їх стильових основах є більшою мірою оригінальними рецепціями феноменального стильового пласту – композиторської творчості «золотої доби» української церковної музики (а також більш ранніх і пізніших етапів розвитку національного стилю богослужбового спрямування) у нових стильових реаліях.

Розуміння причин і зумовлень диференціації цих двох фундаментальних понять – «церковна музика» й «церковний спів» – необхідне для усвідомлення як відмінностей у відповідних творчо-ментальних пластах, так і сутності тих факторів, що спричинили виникнення та поглиблення розбіжностей у втіленні канонічних текстів, тобто способів утілення тих сакральних образів та істин, що містили «старий» і «новий» «хроноси» конфесій східного обряду, що функціонували на українських теренах. Наріжним каменем у відповідному процесі видається комплекс новацій, що бреалізований у XVI–XVIII століттях. Це був етап переходу від традицій і принципів церковного співу в реаліях «старого обряду» до «офіційної» і водночас новочасної церковної музики, що також реалізовувалася на основі й уже визнаних канонічних текстів, і тих, що за допомогою музичних творів канонізовані в богослужіннях. Звернімо увагу на те, що хоча в межах Ecclesia Catholica таку «модуляцію» здійснено раніше, але в XVI–XVII століттях і в цьому ареалі (у протестантських рухах) виникли істотні опозиції саме в аспекті ставлення до розспіву богослужбових текстів.

Методологічно важливо уточнити сенс поняття «церковна музика», запозиченого із західного культурно-релігійного ареалу й узагальнене в прийнятному для східного християнства словосполученні. Оскільки відомі джерела не надають точних даних про його походження, джерелами для такого з'ясування його суті в різних віросповідних традиціях слугують профільні енциклопедичні й академічні видання, адже в них міститься максимальне узагальнення водночас наукового та культурно-історичного розуміння відповідних сенсів.

Не в усіх мовах використано єдиний термін – «церковна». Так, у наукових працях, присвячених католицькій музичній творчості, і навіть офіційних документах застосовується поняття «*musica sacra*», що⁴ домінує над італійським «*musica da Chiesa*». Проте і його буквальний переклад – не «церковна музика», а «музика з церкви». Оскільки офіційною мовою католицької церкви є латина, одним із поширених складників поняття є *ecclesia*, етимологія якого пов'язана з грецьким «ἐκκλησία» – «народні збори; церква», а також дієслова «ἐκκαλέω» – «викликати».

В інтернет-джерелі «Католицька енциклопедія»⁵ щодо дефініції «*Ecclesiastical Music*» прописано, що «під цим терміном мається на увазі музика, яка за розпорядженням

⁴ Термін «*sacra*» має різні переклади – «священна», «свята» й навіть «духовна» чи «таємнича». Цей термін є, зокрема, у «*Tra le Sollecitudini*» Пія X і «*Musicæ Sacræ*» Пія XII.

⁵ URL: <https://www.newadvent.org/cathen/10648a.htm>.

чи схваленням церковної влади використовується у зв'язку з богослужінням для сприяння прославленню Бога і навчання віруючих». У такому тлумаченні не міститься надзвичайно істотного компонента – компонента «святості» чи «священності», натомість піднесено чинники схвалення церковною владою і дидактичності⁶: «... музика відіграє роль лише в урочистих випадках, і лише відповідно до приписів належної влади»⁷. Проте, хоча із цього матеріалу очевидним є цілковите узалежнення цього компонента від тих чи інших владних кіл, безсумнівним є й відокремлення музики, що «може використати в цих випадках свої найбагатородніші та найефективніші засоби»⁸, від інших компонентів богослужіння, а отже, і від церковного співу.

Отже, виникає можливість припустити, що мотивації мали величезне значення у вищезгаданому переході від богослужбового співу як органічної частини традиційних відправ до церковної музики, що «супроводжує» богослужіння в тих українських ареалах, у яких розгортався вплив ортодоксальної конфесії. Як видається, ця «модуляція» мала справді ту істотну «провладну» основу, що сприяла істотному нівелюванню (а подекуди й знівельовано) традиційного віросповідного базису.

У цьому ж напрямі мотиваційних пошуків виявляється низка інших суттєвих особливостей. У католицькому ареалі музику осмислюють «як допоміжний засіб до інших засобів сприяння поклонінню Богу і як стимул до добра, вона не тільки не заважає релігійній церемонії, а й, навпаки, надає їй найбільшій пишності й ефективності»⁹. При цьому цікаво, що з продовження цієї концепції випливає висновок про принципове зіставлення музики з традиційним співом: «Тільки ті, хто не чуйні до її впливу або вперто культивують інші способи поклоніння, можуть уявляти, що вони відволікаються у своєму поклонінні музикою. Відповідна музика, навпаки, підносить людину над повсякденними думками в ідеальний і радісний настрій, приковує розум і серце до священних слів і дій і вводить його в належну благочестиву та святкову атмосферу»¹⁰. Таке «приковування розуму і серця» може бути прийняте за аналогію медитативному зосередженню на служінні як освяченому комплексі дій. Проте «ідеальний і радісний настрій» сприймається швидше як метафора, використовувана в «профанному» полі.

У французькій концепції **«musique sacrée»**¹¹ ототожнена з духовною. Важливою в залученому джерелі є конкретизація щодо об'єднання музичних жанрів, «так чи інакше пов'язаних із релігійними практиками певної соціальної групи». На цій основі різке відокремлення від концепції світської, або ж профанної музики¹². Диференційованими складниками цієї сфери визначено музику ритуальну або літургійну («яка практикується як усередині, так і поза межами всіх релігійних структур (моральних чи фізичних), ...

⁶ У публікації також використано ототожнення з «релігійною музикою» в її різних етнічних варіантах: «... Молитва, спів, гра на інструментах та діяння, організовані владою, становлять елементи публічного богослужіння, особливо офіційної літургії. Так було в язичників, юдеїв, а також у Церкві з давніх-давен». Там само.

⁷ URL: <https://www.newadvent.org/cathen/10648a.htm>.

⁸ Там само.

⁹ URL: <https://www.newadvent.org/cathen/10648a.htm>.

¹⁰ URL: <https://www.newadvent.org/cathen/10648a.htm>.

¹¹ musique sacrée. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Musique_religieuse.

¹² «La musique religieuse ou musique sacrée regroupe les genres musicaux associés d'une manière ou d'une autre aux pratiques religieuses d'un groupe social donné. Le concept s'oppose donc à celui de musique profane». Там само.

і яка є підтримкою для поклоніння»), **священну** («музика, яка в широкому сенсі означає будь-яку музику, збережену для богослужіння, і яка також позначає, з кінця 19 століття на Заході **вчену** музику, що супроводжує християнське богослужіння») і **духовну**, «яка вітає широкий вибір різноманітних жанрів, у тому числі нетрадиційних, призначених для духовного піднесення слухачів поза будь-якими релігійними рамками»¹³.

У німецькій традиції авторитетне тлумачення безпосереднього відповідника – «**Kirchenmusik**» – надав Х. Ріман¹⁴, застосувавши як низку відповідників терміни «*Musica ecclesiastica, sacra, diyina*». В «*Encyclopedia Britannica*» є терміни «*Sacred music*», «*church music*», «*liturgical music*», «*Tudor Church Music*» тощо. У всіх фігурує іменник «музика», що вказує на щільний зв'язок чи навіть ототожнення з поняттям «церковний спів». Наголосимо ще на одному важливому нюансі. У поясненні терміну – «літургійна музика, музика, написана для виконання під час релігійного обряду поклоніння. Термін найчастіше асоціюється з християнською традицією»¹⁵ – є термін «виконання». Але поняття «виконання співу» чи «виконання розспіву» сумнівні. Тому закономірно, що акцент у статті зроблено на авторському чиннику, хоча й із важливим змістовим застереженням: «Літургійна музика бургундця Гійома Дюфе, Джона Данстейбла та Леонела Пауера в Англії та їхніх сучасників була написана для княжих каплиць і придворних церемоній, а не для абатства й собору»¹⁶. З огляду на сьогоденні реалії, у контекст такого уточнення ефективно залучити положення з «*Inter plurimas pastoralis officii sollicitudines*» (Motu Proprio Пія Х від 22 листопада 1903 р.), де в третьому пункті (№ 3) сказано про потребу відновлення григоріанського співу в народному використанні з метою активнішого залучення вірних до відправ, «як це було в давні часи»¹⁷.

Висновки. Очевидно, що викладені міркування й огляд варіантів застосування аналогічних чи близьких понять є тільки окремим та обмеженим масштабами наукової статті підходом до значної проблеми. Водночас уже на початковому етапі її вивчення можна констатувати, що, на відміну від церковного співу, церковна музика є видом композиторської й аматорської музичної творчості, зразки якої дозволені до використання в богослужбових обрядах східної та західної церков. Попри її опору на систему канонічних жанрів, до неї «втягнуто» й деякі паралітургічні жанри, передусім партесні та духовні хорові концерти.

На відміну від церковного співу як одного зі способів спільної молитви й приєднання голосу кожного вірянина до соборного боговшановування (особливо його давніх пластів із гранично виявленою в них «віроспрямованою» медитативністю або ж граничною концентрацією уваги як сакральним способом досягнення богодухновенності) у цьому виді творчості з більшою чи меншою мірою очевидності виявляється авторський чинник та орієнтація на естетичні парадигми певного історично-стильового періоду. Тому проблеми, пов'язані з виникненням цього пласта в масиві музично-співочої літургії, доцільно розглядати не так із часу впровадження авторства (оскільки авторством детерміновано й досить вагомий корпус монодійних піснеспівів), як часу їх поєднання

¹³ musique sacrée. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Musique_religieuse.

¹⁴ Kirchenmusik. Hugo Riemanns Musik Lexikon. Berlin : MAX HESSES VERLAG, 1929. S. 884–886.

¹⁵ Літургійна музика. *Британська енциклопедія*. URL: <https://www.britannica.com/topic/liturgical-music>.

¹⁶ Літургійна музика. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/liturgical-music>.

¹⁷ MOTU PROPRIO TRA LE SOLLECITUDINI DEL SOMMO PONTEFICE PIO X SULLA MUSICA SACRA. 22 novembre 1903. URL: https://www.vatican.va/content/pius-x/it/motu_proprio/documents/hf_p-x_motu-proprio_19031122_sollecitudini.html.

з власне історично детермінованими естетично-стильовими початками. Отже, потреба в диференціації цих понять та адекватному й вираженому їх застосуванню в науковій практиці є важливим завданням.

Література

1. Єфіменко А. Функції богослужбового канону та взаємодія його складових у літургійній музиці. *Українська музика*. 2012. № 1. С. 59–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrmuzyka_2012_1_10.
2. Кияновська Л. Музична україністика на перехресті простору й часу. *Українська музика: науковий часопис*. Львів, 2021. № 1 (39). С. 7–12.
3. Костюк Н. Українська богослужбова музична культура 1801–1916 років (науково-дидактичний, ужитково-співочий, концертно-виконавський і композиторський аспекти). Київ, 2018. 667 с.
4. Костюк Н. Використання деяких концептів «Книги псалмів» у літургії візантійського обряду XVIII століття: ідеологічні зміни. *Українська музична культура: глобалізаційні виклики та національні реалії* : колективна монографія / Національна академія наук України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2019. С. 125–143.
5. Про церковний спів: Декрет Львівського Архiepархіального Собору, читаний 25 квітня 1941 р. / до друку підгот. Ігор Червінський, ред. Юрій Ясіновський ; Інститут Літургійних Наук Львівської Богословської Академії. Львів, 2001. 10 с.
6. Сиротинська Н. Витоки і богословсько-естетична сутність візантійської гімнографії. *Українська музика*. Львів, 2016. Ч. 1. С. 32–42.
7. Сиротинська Н. Категорія прекрасного у гімнографії та сакральній монодії. *Laudatio* : ювілейна збірка наукових статей на пошану професора Юрія Ясіновського. Львів, 2014. С. 144–154.
8. Товтин Н.І. Взаємовідношення слова й музичного елементу в богослужбовій музиці православної церкви. *Освіта і наука*. Мукачеве, 2022. Вип. 2 (33). С. 215–223.
9. Трохановський О. Що таке церковна музика (музично-історичний, богословський і творчий аспекти)? *Kalopnonia* : науковий збірник з історії церковної монодії та гімнографії. Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2004. № 2. С. 243–250.
10. Ясіновський Ю. Візантійська гімнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу / ред. К. Ганнік, Я. Ісаєвич. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 468 с.
11. Ясіновський Ю. Українська церковна монодія в музично-аналітичному дискурсі / Український католицький університет, Інститут літургійних наук; Львівська національна музична академія, кафедра музичної медієвістики та україністики. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. 84 с.
12. Gietmann G. Ecclesiastical Music. In *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company, 1911. URL: <http://www.newadvent.org/cathen/10648a.htm>.
13. Kirchenmusik. Hugo Riemanns Musik Lexikon. Berlin : MAX HESSES VERLAG, 1929. S. 884–886. URL: <https://archive.org/details/RiemannMusiklexikon11tea1929>. Liturgical music. Encyclopaedia Britannica. The Editors of Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/liturgical-music>.
14. MOTU PROPRIO TRA LE SOLLECITUDINI DEL SOMMO PONTEFICE PIO X SULLA MUSICA SACRA. 22 novembre 1903. URL: https://www.vatican.va/content/pius-x/it/motu_proprio/documents/hf_p-x_motu-proprio_19031122_sollecitudini.html.
15. Musique religieuse. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Musique_religieuse.
16. Siuta B., Dovhalyuk I., Markova O., Zinkiv I., Hrab U. Non-musical markers of the structure and content of musical works at the end of the 20th century. *Ad Alta. Journal of Interdisciplinary Research*. 2021. Vol. 11. Issue 1. P. 37–41. URL: www.doi.org/10.33543/1101.

